

Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.

U članku se razmatra utjecaj ljudskog čimbenika na modernizacijske procese u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji do Prvoga svjetskog rata. Autorica je pokušala osvjetliti jačinu toga utjecaja, njegove dosege i ograničenja. Pokazala je da je demoreprodukcijski sustav uglavnom pratio ritam ukupne preobrazbe društva nagodbene Hrvatske.

Ukupan broj stanovnika, njegov porast i strukture imaju razmjerno veliko značenje i u povijesnim istraživanjima. Pri pokušaju analize odnosa između društveno-povijesnog razvoja i stanovništva podsjetila bih na sljedeću bitnu činjenicu: podaci o stanovništvu nemaju neposredno i jednostavno značenje. Zaključivanje o demografskim fenomenima nije moguće samo na osnovi golih kvantitativnih podataka koji povjesničaru stoje na raspolaganju, jer oni često mogu dovesti do neodrživih interpretacija. Jedino propitivanjem međusobne povezanosti demografskih struktura i društvenog razvoja možemo stvoriti jasniju sliku prošloga društva.

Demografski razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća pa do svršetka Prvoga svjetskog rata čini jednu od sastavnica ukupnog procesa modernizacije koji je, doduše nejednakim ritmom, ali zato trajnim djelovanjem obilježio ovu povijesnu etapu. Na kraju etape zbio se najrelevantniji paradoks: dok je čitava zemlja u gospodarskom pogledu nezaustavljivo išla naprijed, društveno-politički odnosi napokon su rastočili zajednički državno-politički okvir u kojemu su stoljećima zajedno živjeli mnogi različiti narodi.

Sustavna modernizacija u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji otpočinje tek padom neoposlutizma. Dotad nije bilo jačih pretpostavki koje bi modernizacijski tok mogle ubrzati. Tek šezdesetih godina 19. stoljeća, a napose nakon sklapanja Austro-Ugarske nagodbe 1867. godine otvaraju se mogućnosti provedbe industrijalizacije, što je na gospodarskom polju značilo obilniju ponudu kapitala, tvorničku industriju, trgovinu, izgradnju modernih prometnica, jačanje i širenje urbanih središta.

Nakon što su modeli nacionalne ideologije u prvoj polovici 19. stoljeća afirmirali naciju kao kulturni identitet,¹ tijekom druge polovice "dugog" 19. stoljeća u Hrvatskoj se prišlo

* Autorica je ovaj tekst pročitala na međunarodnom kulturnopovijesnom simpoziju "Mogersdorf" koji se od 30. lipnja do 3. srpnja 1998. godine održao u Ptuj na temu "Učvršćivanje i promjene etničkih struktura u pannonском prostoru 1790.-1918."

1 N. Stančić, Ideja o "slavenskoj uzajamnosti" Jána Kollara i njezina hrvatska recepcija. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 30, Zagreb, 1997, 68.

utemeljenju najvažnijih kulturnih institucija (akademije znanosti i sveučilišta) putem kojih se ostvarivala modernizacija u kulturnoj i duhovnoj sferi.

Proces modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji, uostalom, kao i u čitavoj Europi toga doba, nije se mogao ostvariti bez ljudskog čimbenika. Ljudski čimbenik kao glavna proizvodna snaga postao je "najupadljivija" osobina industrijske revolucije.²

Osnovno je istraživačko pitanje koliko su gospodarske i populacijske promjene međusobno utjecale jedna na drugu? Da bismo na to pitanje mogli odgovoriti, moramo s društvenopovijesnog gledišta osvijetliti napredak društveno-gospodarskih odnosa iz kojih su proizlazili činitelji demoreprodukcije. Pritom se možemo složiti s uvriježenim mišljenjem u historiografiji o tzv. jezgri i periferiji.³ Prostor Hrvatske pripadao je europskoj periferiji u kojoj se zbivala zakašnjela društveno-ekonomska preobrazba, a paralelno s njom i zakašnjela preobrazba pojedinih sastavnica demoreprodukcije. Činjenica je da je početni, još nesiguran hod modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji, oblikovan planovima i težnjama vanjskih snaga, posrnuo na početku sedamdesetih godina 19. stoljeća zbog krize dualizma, te da su tek nakon revizije Nagodbe bile otklonjene glavne zapreke razvoju i otvorene nove mogućnosti napretka, poglavito modernim zakonodavnim sustavom u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića. Tada je do određenih granica bila omogućena modernizacija "iznutra", uvjetovana okvirom uske nagodbene autonomije. Posljednja etapa modernizacije otpočela je takozvanim "modernizacijskim skokom" sredinom devedesetih godina kada je do Prvoga svjetskog rata Hrvatska napokon dostigla preobrazbu u građansko društvo na svim područjima života.

I povijesni aspekt kretanja u stanovništvu Hrvatske i Slavonije pokazuje nekoliko razvojnih etapa od kojih svaka ima specifična obilježja prirodnoga kretanja i specifične promjene u svojim strukturama.

Promjenama u demografskom razvitku hrvatskih zemalja u 19. stoljeću poklanjali su pažnju već suvremenici koji su u povijesnoj demografiji nalazili "bogat izvor za prosuđivanje razvitka gospodarske snage naroda" i "vrela za procjenu žiteljstva tadanjeg doba".⁴ Pritom su se oslanjali na različite dostupne izvore o stanovništvu koji doduše nisu imali onu preciznost složenog metodološkog postupka kakvu nudi suvremeni popis. Unatoč svim manjkavostima i poteškoćama, iz raspoloživih podataka izvlačili su veoma realne zaključke na osnovi kojih su hrvatsku javnost upozoravali na početne negativne demografske trendove, kao što je depopulacija ili iseljavanje. Općenito možemo reći da su im radovi većinom objektivni pa ih suvremeni povjesničar, uz nužan oprez i danas može koristiti.

Razdoblje kojim se u ovome članku bavimo pokriveno je općim popisima stanovništva, od kojih je prvi opći popis za područje čitave Monarhije proveden 31. listopada 1857. godine.⁵ Popisni zakon donesen 23. ožujka iste godine predviđao je obnavljanje općih popisa svake šeste godine, no sljedeći je popis obavljen nakon sklapanja Nagodbe, 1869. godine.⁶ Za novi opći popis trebalo je proći 11 godina, no taj popis stanovništva iz 1880. proveden je u okviru novoosnovanog Zemaljskog statističkog ureda za Hrvatsku i Slavoniju u Za-

2 I. T. Berend - G. Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*. Zagreb, 1996, 69.

3 M. Gross, "Jezgra" i "periferija" - nova teorija industrijske revolucije u Evropi. U.: I. T. Berend - G. Ránki, n. dj., 13-20.

4 Usp. P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojim fizičnim i duševnim odnošajih*. Spomenica za svjetsku izložbu u Beču 1873. Zagreb, 1873; M. Zoričić, *Statističke crtice u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1885; F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*. Rad JAZU 140, Zagreb, 1899.

5 *Statistische Übersicht über die Bevölkerung und der Viehstand von Österreich nach der Zählung von 31 October 1857*, Wien, 1859.

6 Usp. A. Szabo, *Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850-1880*. Historijski zbornik XL, Zagreb, 1987, 167-223.

grebu koji će u cijelosti i vlastitim snagama organizirati i preostala tri popisa za vrijeme postojanja Monarhije: 1890., 1900. i 1910.⁷ Ova tri popisa uključila su u jedinstveno područje Hrvatske i Slavonije područje nekadašnje Vojne krajine. Ipak, valja upozoriti na podaci o kretanju stanovništva iz popisa ne pružaju istraživaču usporedive podatke u dugim vremenskim serijama naprosto stoga što su se administrativne granice Hrvatske i Slavonije tijekom druge polovice 19. stoljeća više puta mijenjale. Druga, još veća poteškoća proizlazi iz nepostojanja podataka o nekim ekonomsko-socijalnim i društvenim strukturama. Kad je o posljednjima riječ, upozorila bih da niti jedan od navedenih popisa nije iskazao podatke o etničkoj ili nacionalnoj strukturi stanovništva. Da bi došao do takvih podataka, istraživaču ostaje mogućnost kombiniranja obilježja o jeziku i vjerskoj pripadnosti, dakako uz spoznaju da je takvom metodom nemoguće osigurati potpunu egzaktnost.

Hrvatska je tijekom prve polovice 19. stoljeća pripadala krugu srednjoeuropskih perifernih zemalja s najsporijim porastom stanovništva. Od 1800. do 1851. godine indeks porasta iznosio je 120,0,⁸ dok je primjerice, u istom razdoblju u Srednjoistočnoj Europi iznosio 153,0 što je također niže negoli u zemljama tzv. jezgre, gdje je prosječno iznosio 222,6.⁹ Od sredine 19. stoljeća do pred Prvi svjetski rat porast stanovništva u Hrvatskoj je ubrzaniji, ali ipak ne premašuje trend ubrzanja koji je bio karakterističan za zemlje periferije, pa iznosi 175,9 (1851.= 100),¹⁰ što nam daje mogućnost da smijemo zaključiti o jednom od indikatora zakašnjeloga razvoja.

Tablica 1. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije (1800. – 1910.)¹¹

Zemlja	1800.	1851.	1851. 1800. = 100	1880.	1910.	1910. 1851. = 100
Civilna Hrvatska i Slavonija	757.538	868.456	114,6	1,194.415	2,621.954	–
Vojna krajina	483.605	621.733	128,5	764.294	–	–
Ukupno	1,241.143	1,490.189	120,0	1,956.709	2,621.954	175,9

Podaci o ukupnom kretanju (prirodnom i mehaničkom) još naglašenije pokazuju da je sve do kraja osamdesetih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji u pogledu prirodnog kretanja djelovao obrazac tzv. predtranzicijske etape po kojemu su smrtnost, rodnost i prirodni prirast ovisili više o biološkim, a manje o društveno-gospodarskim činiteljima.

Općenito se drži da su neke zemlje Zapadne Europe već u 18., a većina u prvoj polovici 19. stoljeća uslijed industrijalizacije, povećanja agrarne proizvodnje, trgovine i komunikacija, širenja razine obrazovanja i zdravstvene zaštite doživjele značajan porast stanovništva. On nije bio posljedica povećane rodnosti nego smanjivanja smrtnosti, osobito djece i dojenčadi. Kao odraz smanjivanja smrtnosti uz istodobnu stagnaciju rodnosti došlo je do povećanja stope prirodnog prirasta stanovništva, do demografske ekspanzije, što je značajka početnoga stadija cjelokupne etape demografske tranzicije.

⁷ Usp. V. Serdar, Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj. U: Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15-20. stoljeća. Zagreb, 1984, 277-287.

⁸ J. Gelo, Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g. Zagreb, 1987, 95.

⁹ I. T. Berend - G. Ránki, n. dj., 72.

¹⁰ Podatak o broju stanovnika 1851. godine uzet iz knjige M. Gross, Počeci moderne Hrvatske. Zagreb, 1985, 34.

¹¹ Podatak o broju stanovnika za Hrvatsku i Slavoniju 1800. i 1880. za Vojnu krajinu uzet je iz knjige J. Gelo, Demografske promjene..., 95. Za 1880.; za Hrvatsku i Slavoniju podatak je uzet iz studije A. Szabo, Demografska struktura..., 208.; za 1910. podatak je uzet iz Statističkog godišnjaka kraljevina Hrvatske i Slavonije II., 1906-1910., Zagreb, 1917, 3.

Opravdano je postaviti pitanje koliko je Hrvatska korespondirala s ukratko opisanim trendovima? Proces demografske tranzicije nastupio je u drugačijim inicijalnim uvjetima unutarnjeg gospodarskog i društvenog razvoja. Sve do osamdesetih godina 19. stoljeća odvijala se u Hrvatskoj i Slavoniji tzv. predtranzicijska etapa u kojoj su podjednako bile visoke stope i rodnosti i smrtnosti, osobito djece i dojenčadi. Visoka smrtnost stanovništva bila je uvjetovana strukturom proizvodnje koja se pretežno oslanjala na poljodjelstvo, a ono je nakon ukidanja feudalnih odnosa i uvođenja procesa zemljišnog rasterećenja trebalo nekoliko desetljeća konsolidacije kako bi moglo proizvoditi dovoljno za prehranu i viškove za tržište, što još nije značilo i kapitalistički preobražaj. Visokim stopama smrtnosti pridoni-jele su i česte epidemije, niska prosvjećenost, pothranjenost i oskudica. Ukratko, feudalni sustav sporo se gasio a uvjeti za industrijalizaciju bili su vrlo skućeni.

Tablica 2. Stanovništvo civilne Hrvatske i Slavonije 1857.-1880.¹²

Područje	1857.		1869.		1880.	
	u broju	u %	u broju	u %	u broju	u %
Civilna Hrvatska	608.594	70,36	760.721	66,60	816.802	68,38
Civilna Slavonija	256.415	29,64	381.480	33,40	377.613	31,62
Zajedno	865.009	100,00	1,142.201	100,00	1,194.415	100,00

Tablica 3. Stope rodnosti, smrtnosti i prirodnog prirasta stanovništva Hrvatske i Slavonije 1850.-1880. u ‰¹³

Godina	Rodnost	Smrtnost	Prir. prir	Godina	Rodnost	Smrtnost	Prir. prir
1850.	40,10	36,80	3,30	1866.	39,18	37,20	1,98
1851.	46,40	36,50	9,90	1867.	39,65	38,40	1,25
1852.	44,10	38,60	5,50	1868.	38,60	38,50	0,10
1853.	46,80	48,90	- 2,10	1869.	38,80	38,80	0,00
1854.	34,50	48,30	- 13,80	1870.	44,17	41,30	2,87
1855.	37,80	48,80	- 11,00	1871.	41,33	48,72	- 7,39
1856.	42,00	36,30	5,70	1872.	37,89	48,12	- 10,23
1857.	45,90	32,90	13,00	1873.	45,17	52,06	- 6,89
1858.	43,50	33,00	10,50	1874.	42,91	48,02	- 5,11
1859.	44,00	35,10	8,90	1875.	46,20	40,61	5,59
1860.	46,40	32,50	13,90	1876.	47,89	40,29	7,60
1861.	39,80	36,30	3,50	1877.	43,83	38,11	5,72
1862.	40,50	37,80	2,70	1878.	43,21	34,48	8,73
1863.	47,80	39,90	7,90	1879.	46,28	34,10	12,18
1864.	45,80	38,20	7,60	1880	43,85	33,36	10,49
1865.	43,13	32,85	10,28				

I letimićan pogled na podatke iz popisa o prisutnom stanovništvu mogao bi relativizirati zaključak o predtranzicijskoj etapi. Naime, može se uočiti da je u civilnoj Hrvatskoj i Sla-

¹² Izvor: M. Gross/A. Szabo, Prema hrvatskome građanskom društvu. Zagreb, 1992, 29.

¹³ Izvor: J. Gelo, Demografske promjene..., 278-279.

voniji tečajem triju popisa (od 1857. do 1880.) stanovništvo poraslo za čak 38% ! Objašnjenje nalazimo u promjeni administrativnih granica i povećanju teritorija: priključenjem Srijema i varaždinskog generalata teritorij civilne Hrvatske i Slavonije povećao se za više od 27%. Zato je potrebno osvrnuti se na vitalne trendove (tablica 3) koji vrlo zorno pokazuju predtranzicijsku etapu.

Hrvatsku i Slavoniju u promatranih 30 godina obilježavaju konstantno visoke stope rodnosti, u čak 23 godine premašivale su 40 promila, a samo jedne godine, 1854. bila je ispod 35 promila. Općenito možemo reći da su stope rodnosti u cijelom razdoblju malo varirale. U posljednjem desetljeću promatranoga razdoblja živorođenih je prosječno bilo gotovo 44 na tisuću stanovnika. Ovim podacima valja dodati i drugi važan podatak koji dopunjuje sliku rodnosti, a taj je da je broj živorođenih na 1000 žena fertile dobi sve do Prvoga svjetskog rata bio iznad 150. Na ovako visoku stopu fertiliteta utjecali su niska razina gospodarstva, dominirajuća agrarna struktura u privredi, niska obrazovna razina, dominirajuće stanovništvo mlađih dobnih skupina, visoka razina bračnosti, visoka smrtnost dojenčadi i male djece.

Smrtnost je u promatranih 30 godina u Hrvatskoj i Slavoniji bila također vrlo visoka. U nekim petogodištima se i povećavala. Zanimljivo je da je u pretposljednem petogodištu, od 1870.-1874. bila najviša i iznosila je prosječno 47,6 promila! Tada je godišnje prosječno umiralo oko 110.000 ljudi. Takvih godina, u kojima je godišnje umiralo više od 100.000 ljudi bilo je u drugoj polovici 19. stoljeća čak pet. Posljednja je bila 1892. kada je zbog gladi i epidemije u Slavoniji umrlo oko 105.000 ljudi. Ovim podacima dodajemo i važan podatak o smrtnosti dojenčadi jer on možda najbolje oslikava razinu razvijenosti društva. Stopa smrtnosti dojenčadi u Hrvatskoj i Slavoniji je ekstremno visoka upravo oko 1880. Tada je umiralo 263 dojenčadi na 1000 živorođene djece.¹⁴

Prirodni prirast kao razlika rodnosti i smrtnosti bio je u promatranom razdoblju u Hrvatskoj i Slavoniji neujednačen, ali općenito nizak, u nekim godinama nulti, pa čak i negativan. On zaokružuje sliku predtranzicijske etape koja završava oko 1880. kada započinje usmjerenje prema društveno-gospodarski utemeljenim demografskim procesima.

Tablica 4. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije 1890.-1910.¹⁵

Područje	1890.	1900.	1910.
Županije	2,033.428	2,215.046	2,044.441
Gradovi	152.982	185.720	221.296
Zajedno	2,186.410	2,400.766	2,602.544

Od osamdesetih godina 19. stoljeća pa do prvoga svjetskog rata u demografskim procesima u Hrvatskoj i Slavoniji zapažamo brže opadanje stope smrtnosti negoli pad stope rodnosti. Njihova je razlika dovela do ubrzanja porasta stanovništva (tablica 4). Međutim, valja uočiti da porast nije onoliki koliko bi se mogao očekivati od zamjetno visokog prirodnog prirasta koji je u cijelom promatranom razdoblju stabilan, u nizu godina i iznad 13 promila (tablica 5). Osim toga, valja podsjetiti da je ukupnom porastu stanovništva također pridonijelo sjedinjenje krajiškog područja s Provincijalom 1881. godine.

¹⁴ J. Gelo, n. dj., 146-163.

¹⁵ Izvor: Statistički godišnjak II., 4.

Tablica 5. Stope rodnosti, smrtnosti i prirodnog prirasta stanovništva Hrvatske i Slavonije 1881.-1910. u ‰¹⁶

Godina	Rodnost	Smrtnost	Prir. prir	Godina	Rodnost	Smrtnost	Prir. prir
1881.	42,59	30,91	11,68	1896.	41,25	32,32	9,93
1882.	43,06	30,97	12,09	1897.	41,52	32,41	9,11
1883.	44,99	33,05	11,94	1898.	39,51	28,87	10,54
1884.	45,72	32,44	13,28	1899.	41,63	27,66	13,97
1885.	45,73	29,88	15,85	1900.	40,41	27,27	13,14
1886.	47,65	28,31	18,74	1901.	39,11	27,38	11,73
1887.	45,21	29,87	15,34	1902.	41,27	27,43	13,84
1888.	44,51	30,62	13,89	1903.	38,84	26,65	12,19
1889.	44,64	30,30	14,34	1904.	39,38	25,81	13,77
1890.	39,27	32,77	6,50	1905.	39,37	29,54	9,83
1891.	42,70	32,65	10,05	1906.	39,66	26,33	13,33
1892.	40,87	39,18	1,69	1907.	39,26	25,43	13,83
1893.	42,28	33,16	8,82	1908.	39,19	27,16	12,03
1894.	42,69	32,72	10,28	1909.	41,75	26,69	15,04
1895.	43,46	30,72	12,74	1910.	37,88	24,80	13,08

Uzroke ovome stanju moramo potražiti u migracijskoj komponenti koja već u drugoj polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji pridonosi inicijaciji nekih degenerativnih procesa u stanovništvu. Ako su zemlje sjeverozapada Europe u prvoj polovici 19. stoljeća dale najveće kontigente iseljeničkoga vala u Novi svijet, Hrvatska i Slavonija postaju u drugoj polovici 19. stoljeća također značajan izvor iseljavanja. Od osamdesetih godina do Prvoga svjetskog rata iselilo se iz Europe ukupno 43.600.000 ljudi. U tom broju Austrougarska Monarhija sudjelovala je s 13 % ili 5.668.000 iseljenika.¹⁷ Među migracijskim regijama u banskoj Hrvatskoj prednjačili su Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija, okolica Zagreba, krški krajevi Gorskog kotara, Like, Korduna i dijela Banovine, Žumberak i karlovačko Pokuplje. Ovi su krajevi dali dvije trećine iseljenika Hrvatske i Slavonije. U raznim procjenama o ukupnom broju iseljenika do Prvoga svjetskog rata, zacijelo je najbliži broj od 440.000 osoba za današnju Hrvatsku, od čega je oko dvije trećine otpadalo na Hrvatsku i Slavoniju.¹⁸ Iseljavanje iz Hrvatske i Slavonije imalo je negativan učinak na ukupan broj stanovnika, prostorni razmještaj, rodnost, smrtnost i strukture, poglavito socioekonomsku.

U traženju uzroka pojavi masovnog iseljavanja na prvome mjestu je gospodarski uzrok. Jer, od ukupnoga broja iseljenih, 86% čine seljaci.¹⁹ Opće društvene prilike u Hrvatskoj zacijelo su najoštrije pogađale selo. Spora industrijalizacija nije mogla integrirati onaj dio seljaštva koji je ostao bez mogućnosti da na zemlji ostvaruje svoju egzistenciju. Osim toga, proces zemljorasterećenja onemogućio je mnogim seljacima dotadašnji rad na veleposjedu za nadnicu. S druge strane, seljaci su za kupnju zemlje na kredit morali za otplatu

¹⁶ Izvor: J. Gelo, n. dj., 279.

¹⁷ I. T. Berend - G. Ránki, n. dj., 75-76.

¹⁸ E. Heršak, Panoptikum migracija: Hrvati, hrvatski prostor, Evropa. Migracijske teme 3-4, 1993, 269.

¹⁹ I. Nejašmić, Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi. Zagreb, 1991, 91.

imati gotov novac. Zemlja je bila vrlo skupa, a otplata na kratak rok, pa je sve to pogodovalo zaduživanju. Čini se da je i raspadanje seljačkih kućnih zadruga kao specifičnog oblika društveno-gospodarskoga života poglavito u Slavoniji također utjecalo na ovaj proces. Zato se kao spasonosno rješenje pokazalo iseljavanje u Ameriku, naravno, u pravilu mišljeno kao privremeno dok se ne stekne imetak. S druge strane, Monarhija je na iseljavanje gledala kao na privatnu stvar pojedinca pa sustavne iseljeničke politike nije ni bilo.

Razdoblje početne faze tranzicije stanovništva koju obilježava razmjerno visoka stopa prirodnog prirasta donijela je doduše porast stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, ali se on nije iskazao u popisima. Umjesto unutrašnjeg migracijskog prijelaza dijela stanovništva iz ruralnih u urbana središta, javlja se postupno sve veće iseljavanje. Uz usporavan gospodarski razvoj, diktiran uglavnom izvana, iseljavanje je jedan od najjačih uzroka deformativnih fenomena transformacije stanovništva.

U skladu s politikom koju je država vodila spram iseljavanja, bila je i evidencija iseljenih. Hrvatska statistika naime tek od 1901.²⁰ počinje evidentirati iseljavanje stanovništva s područja banske Hrvatske. Ipak, obuhvat svih iseljenih nije postojao zbog toga što je statistika registrirala samo one osobe koje su imale dozvolu za iseljavanje. Međutim, poznato je da su se mnogi iseljivali bez dozvole i putovnice, jednostavno ilegalno i "na crno", tako da je ukupan broj iseljenih između 1901. i 1910. godine svakako znatno veći.

Tablica 6. Iseljavanje iz Hrvatske i Slavonije u prekomorske zemlje 1901.-1910. po županijama²¹

Županija	Iseljenici u broju	Iseljenici u %	Prosječno godišnje iseljavanje
Ličko-krbavska	31.160	24,35	13,16
Modruško-rijekačka	10.695	8,36	5,19
Zagrebačka	41.603	32,51	7,41
Varaždinska	5.102	3,99	1,75
Bjelovarsko-križevačka	15.224	11,90	4,80
Požeška	7.309	5,71	2,97
Virovitička	8.402	6,56	3,29
Srijemska	8.470	6,62	2,15
Hrvatska i Slavonija	127.965	100,00	5,12

Hrvatska i Slavonija bile su i područje useljavanja tijekom čitavog 19. stoljeća, pa i do Prvoga svjetskog rata. Već su demografi suvremenici konstatirali "da se žitelji stranih narodnosti nisu umnožili samo doseljavanjem već i viškom poroda nad pomorom".²² Prenapučenost u nekim dijelovima Monarhije, organizirano preseljavanje, ustupanje slobodnih zemljišnih posjeda, davanje koncesija za eksploataciju šumskog i rudnog bogatstva, rad u pojedinim državnim službama, različiti oblici poduzetništva i sl., pridonijeli su useljavanju stranaca. Podaci o materinskom jeziku stanovništva (tablica 7) govore da je udio

²⁰ I. Nejašmić, n. dj., 96.

²¹ Izvor: I. Nejašmić, n. dj., 100.

²² M. Zoričić, Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju. Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896, 139.

stranih narodnosti faktički rastao sve do Prvoga svjetskog rata. Svakako da je ta činjenica dijelom utjecala na migracijski saldo koji, unatoč plimnom valu iseljavanja, nije toliko transparentno pokazivao ovu negativnu pojavu. Podaci o zavičajnosti kazuju, primjerice da je 1890. godine 93,65% stanovništva imalo zavičajnost u Hrvatskoj i Slavoniji, 3,66% došlo je iz Ugarske, 2,20% iz Austrije, 0,10% iz Italije, 0,06% iz Bosne, 0,04% iz Rijeke, dakle pokretljivost je bila skućena i ograničena većinom na prostor unutar Monarhije.²³

Tablica 7. Stanovništvo češkog, mađarskog i njemačkog materinskog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji 1880., 1890. i 1900. godine (u %) ²⁴

Godina	češki	mađarski	njemački
1880.	1,54	4,37	8,79
1890.	2,52	6,29	10,75
1900.	2,63	7,51	11,17
1910.	2,40	7,95	10,15

Društvena kretanja kao dio demografskih procesa u pravilu propituju nacionalnu strukturu stanovništva. Kao što je već napomenuto, u tom pogledu statistika ne pruža posve egzaktnu podatke. Niti jedan popis stanovništva, osim onog provedenog 1851., kada se nakon burnih događaja 1848. politički taktiziralo s priznavanjem "ravnopravnosti narodnosti",²⁵ ne bilježi etničku pripadnost. Već je popis 1857. odbacio te podatke kao neuporabljive, ali je Czoernigovo paralelno istraživanje "etničke karte" Monarhije po svojim neznanstvenim rezultatima imalo dalekosežne posljedice tijekom čitavog razdoblja.²⁶ Službena statistika nije do kraja Monarhije izlazila s podacima o narodnostima, iako su u 19. stoljeću i Hrvati, i ostali narodi na području banske Hrvatske završili proces svoje nacionalne integracije. No, ni materinski jezik neće nam pomoći ustvrditi koliko je bilo pripadnika hrvatske narodnosti jer je jezik "hrvatski ili srpski". Jedino kombiniranjem podataka o religijskoj i jezičnoj pripadnosti možemo, uz nužan oprez, dobiti približnu sliku nacionalne strukture stanovništva.

Tablica 8. Religijska struktura stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i gradovima 1890. u % ²⁷

Područje	rimokatolici	pravoslavci	evangelisti	židovi	ostali	ukupno
Gradovi	82,39	11,32	1,26	4,55	0,48	100,00
Hrvatska i Slavonija	71,03	25,93	1,65	0,79	0,6	100,00

Kao što se iz tablice 8 vidi, 1890. godine 71,03% stanovnika Hrvatske i Slavonije pripadalo je rimokatoličkoj vjeroispovijesti. Pravoslavni je 25,93,32%, evangelika 1,65, židova 0,79% , a ostalih vjeroispovijesti 0,6%. U gradovima je religijska struktura drukčija,

²³ Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. Zagreb, 1913, 67-68.

²⁴ Izvor: Statistički godišnjak I., 45

²⁵ M. Gross/A. Szabo, Prema hrvatskome ..., 33.

²⁶ isto, 33.

²⁷ Izvor: Statistički godišnjak I., 38

znatno je više rimokatolika i židova, dok je pravoslavnih bilo dvostruko manje. No i među samim gradovima su postojale razlike. Tako primjerice pred Prvi svjetski rat u Zagrebu je bilo 88% rimokatolika, 4,51% pravoslavnih i 5,61% židova; u Varaždinu je 93,37% katolika, 0,90% pravoslavnih i 4,98% židova; u Osijeku je 80,39% rimokatolika, 7,92% pravoslavnih, 8,07% židova i 3,14% evangelika; u Zemunu 54,82% je rimokatolika, 36,91% pravoslavnih, 3,71% evangelika i 4,15% židova. Pred Prvi svjetski rat u Zagrebu je, osim "hrvatskim ili srpskim", najviše stanovnika govorilo slovenskim (6,85%), mađarskim (5,18%) i njemačkim (5,31%) jezikom. U Osijeku je samo 47,10% stanovnika govorilo "hrvatskim ili srpskim", 37,81% njemačkim i 12,40% mađarskim jezikom.²⁸ Očito je da su gradovi, s obzirom na gospodarske mogućnosti, strancima bili privlačniji od provincije.

Obrazovna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije temeljila se dijelom na povijesnom naslijeđu, a dijelom je rezultat društveno-gospodarskoga razvoja. Činjenica je da su se opće prosvjetne prilike u drugoj polovici 19. stoljeća sustavno poboljšavale. Prvi pozitivni pomak na razini polovice Monarhije postignut je 1868. Zakonom o školstvu (tzv. Eötvösev zakon)²⁹ koji je značio veliki napredak ne samo u preobrazbi školstva, već i u njegovoj praktičnoj izvedbi. Drugi važan korak bio je Mažuranićev zakon iz 1874.³⁰ koji je nastojao sekularizirati pučko školstvo i učiniti ga obveznim. Učinci spomenute reforme najjače su se osjetili potkraj stoljeća kada je sve više obveznika bilo obuhvaćeno osnovnoškolskim obrazovanjem. Obrazovna reforma dala je kvalitetniju nastavu, kadrovsku osnovicu za kvalificirane poslove u industriji, a naposljetku dovela je i do opadanja pismenosti. Dok je školske godine 1896./97. 60,41% obveznika u Hrvatskoj i Slavoniji pohađalo osnovnu školu, školske godine 1905./06. pohađalo je 67,02% obveznika. U gradovima je obuhvat bio znatno veći, primjerice u Zagrebu je školske godine 1896./97. obuhvat bio stopostotan, u Varaždinu je iste godine 79,16% a u Osijeku 80,07%.³¹

Tablica 9. Nepismeni u Hrvatskoj i Slavoniji 1880., 1890., 1900. i 1910. u %³²

Godina	Od 100 muškaraca bilo je nepismenih	Od 100 žena bilo je nepismenih
1880.	73,51	83,39
1890.	67,10	78,05
1900.	55,54	67,97
1910.	49,28	61,91

Premda je broj nepismenih još početkom 20. stoljeća ostao razmjerno visok, u pogledu razvoja srednjeg i visokog školstva Hrvatska i Slavonija stajale su u drugoj polovici 19. stoljeća mnogo bolje zahvaljujući prije svega naslijeđenom sustavu izobrazbe koji se nije bitnije razlikovao od srednjoeuropskog.

Promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva zacijelo su jedan od najvažnijih pokazatelja društveno-gospodarskog razvoja. Tu su nam popisi također osnovno vrelo. Nažalost, popisi 1857. i 1869. u tom su pogledu nepouzdana jer su oba popisa samo aktivno stanovništvo svrstavala u pojedine privredne djelatnosti. Građa je bila decentralizirano obrađiva-

²⁸ Izvor: Statistički godišnjak II., 25-26.

²⁹ I. T. Berend - G. Ránki, n. dj., 84.

³⁰ M. Goss/A. Szabo, n. dj., 402-412.

³¹ Statistički godišnjak I., 642.

³² Izvor: Statistički godišnjak I., 64. i Statistički godišnjak II., 44.

na, zvanja su bila premalo specijalizirana, zamršenost i nejasnoća naputaka doveli su do mnogih grešaka, i sl. Popis 1880. nudi znatan napredak, no ni ti se podaci ne mogu potpuno usporediti sa sljedećim popisom iz 1890. naprosto zato što se političko-upravna podjela promijenila nakon inkorporacije krajiškoga u civilno područje Hrvatske i Slavonije.

Popis iz 1890. stavio je statistiku zvanja i zanimanja na prvo mjesto. Naime, ni za jedno drugo obilježje stanovništva nije u popisnicama bilo toliko pitanja koliko za ekonomski i socijalni status. Time je svakako bila stvorena podloga jednoj od najvažnijih stečevina statističkog promatranja društvenog života.

Kao što je već istaknuto, podaci o ekonomskoj strukturi stanovništva teško su usporedivi s podacima iz prijašnjih popisa. Zato ih je najbolje usporediti s podacima koje pruža popis iz 1890. s podacima austrijske i ugarske statistike.

Tablica 10. Ukupno stanovništvo po skupinama zvanja u Hrvatskoj i Slavoniji, Austriji u Ugarskoj 1890. u %³³

Skupine zvanja	Hrvatska i Slavonija	Ugarska	Austrija
Intelektualne djelatnosti	1,94	3,16	3,37
Poljodjelstvo	84,64	59,36	55,87
Rudarstvo	0,09	0,88	1,60
Obrt i industrija	8,30	12,91	24,16
Trgovina, novčarstvo i promet	2,35	3,97	8,86
Nadničari	0,57	15,91	–
Vojnici	0,81	0,74	0,88
Umirovljenici	0,80	1,47	1,91
Osobe koje žive od milostinje	0,09	0,13	0,43
Ostala zanimanja i nepoznato	0,41	1,47	2,92
Svega	100,00	100,00	100,00

Premda su se u usporedbi sa zemljama jezgre i Austrija, a pogotovo Ugarska s pravom smatrale dominantno agrarnim zemljama (s obzirom na činjenicu da je u objema zemljama poljodjelstvo premašivalo 50% u skupini zvanja), razina gospodarskog razvoja bila je u Hrvatskoj i Slavoniji još i niža, o čemu najbolje govore podaci iz tablice 10. Čak 84,64% stanovništva na ovome području živjelo je od poljodjelstva. Od obrta i industrije živjelo je 8,30% , a od trgovine, novčarstva i prometa tek 2,35% stanovnika.

Kad je riječ o odnosu između onih koji privređuju i uzdržanih u Hrvatskoj i Slavoniji uzdržanih je manje negoli to pokazuje dobnja struktura stanovništva. Djeca su visoko zastupana u ukupnom stanovništvu, daleko više od svih zemalja Monarhije. Djece ispod 15 godina 1890. bilo je čak 35,78%. Sukladno tome mogao bi se očekivati veći broj uzdržanih, no među zaposlenima velik je broj žena i djece, poglavito u poljodjelstvu. Od 1000 stanovnika, zaposlenih je 489, ili nešto manje od polovice. Od 1000 muškaraca prosječno je 630 onih koji privređuju, od 1000 žena privređuje ih čak 341.³⁴

³³ M. Zoričić, *Žiteljstvo...*, 83-85.

³⁴ isto, 102-103.

Nepovoljna ekonomska i socijalna struktura očituje se također i u pojedinim djelatnostima. Najbolji primjer pružaju intelektualne djelatnosti kod kojih se vidi da je ne samo općenito mali broj ljudi radio na takvim poslovima, nego je i sama njihova struktura nepovoljnija u Hrvatskoj i Slavoniji negoli u Ugarskoj.

Tablica 11. Udio intelektualnih djelatnosti u stanovništvu Ugarske i Hrvatske 1890. (na 10.000 stanovnika)³⁵

Intelektualne djelatnosti	Ugarska	Hrvatska
Uprava	17	15
Pravosuđe	10	7
Zdravstvo	11	5
Nastava	23	13
Bogoštovlje	13	10
Književnost i umjetnost	1	1
Ostale intelektualne djelatnosti	2	2
Ukupno	77	53

Kao što se iz tablice 11 vidi, u svakoj je važnoj djelatnosti razmjerno prema ukupnom broju stanovnika, u Ugarskoj bilo više aktivnih i uzdržanih negoli u Hrvatskoj i Slavoniji. Osobito velik nesrazmjer opažamo kod zdravstva i nastave - dviju djelatnosti koje transparentno pokazuju dostignuti društveni razvoj. Jednak udjel u književnosti i umjetnosti u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji 1890. rezultat je različite metodologije razvrstavanja popisne građe, a ne stvarnog stanja. Podjednaki odnosi u upravi dolaze od činjenice da je u Ugarskoj bilo razmjerno mnogo općinskih činovnika koji su radili volonterski, a popis je uzimao u obzir samo činovnike koji su u toj djelatnosti dobivali plaću.

Promotrimo li u sklopu ukupnih socijalno-ekonomskih odnosa urbanizacijski razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća, zapaziti ćemo da je i tu proces modernizacije tekao usporeno. Kao jedan od mnogih nepovoljnih čimbenika isticao se nedostatak industrije u gradskim središtima. Industrija u Hrvatskoj i Slavoniji orijentirala se uz pomoć vanjskih snaga uglavnom na nekoliko grana, od kojih su dominirale prerada drva i poljodjelskih proizvoda. Na taj način veliki dio industrijskih pothvata bio je lociran izvan gradskog područja. Glavno obilježje prerađivačkoj privredi gradova davala je obrtnička djelatnost, a ukupnom gospodarskom razvoju, osim obrta, do kraja sedamdesetih godina 19. stoljeća najviše pridonose trgovina i promet.

Pozitivnije promjene socijalno-gospodarskih kretanja na gradskom području osjetit će se tek u posljednja dva desetljeća, što se vidi u kretanju stanovništva: dok je naselja s više od pet tisuća stanovnika 1890. bilo u Hrvatskoj i Slavoniji osam, 1910. bilo ih je četrnaest.³⁶ No brži proces nastanka gradova ograničavao je konzervativni upravno-politički sustav. Posljednji zakon o uređenju gradskih općina iz 1895.³⁷ godine nije bitno promijenio naslijeđeni povijesni razvoj pa je do kraja Monarhije status grada uživalo 17 naselja. Među

³⁵ isto, 117.

³⁶ Statistički godišnjak II., 7.

³⁷ B.Vranješ-Šoljan, Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Zagreb, 1991, 44.

njima bilo je znatnih razlika ne samo u veličini, već i u socijalno-gospodarskoj strukturi. Osim glavnog grada Zagreba s oko 40.000 stanovnika i Osijeka s oko 21.000, 1890. godine još su samo dva grada (Varaždin i Zemun) premašivali broj od 10.000 žitelja. Godine 1890. gradovi su brojili 152.982 stanovnika, što je iznosilo tek 7,8% udjela u ukupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije (2.186.410 stanovnika 1890. godine).³⁸

S obzirom na uvjete društveno-gospodarskog razvoja, gradska naselja imala su ipak znatno bolju ekonomsku strukturu. Kao najjači poticajni činitelji napretka pokazali su se industrijska i trgovinsko-prometna djelatnost. Udio poljodjelstva iznosio je 1890. prosječno u gradovima 20,84%, sekundarnih i tercijarnih djelatnosti zajedno 46,04%. Istodobno, na razini cijele Hrvatske i Slavonije udio poljodjelstva činio je još uvijek visokih gotovo 84,64%. za sve ostale djelatnosti ostalo je samo 15,36%. Od toga je na obrt i industriju otpadalo 8,39%, trgovinu i novčarstvo 1,37%, promet 0,98%, intelektualne djelatnosti 1,94%.³⁹

Uoči Prvoga svjetskog rata gospodarska i društvena slika u gradovima se još brže počela mijenjati. Kao najjači poticajni činitelji napretka pokazali su se industrijska, obrtna, trgovinska i prometna djelatnost. Uloga nekih gradova, poput Zagreba, Osijeka, Broda i Siska sustavno je rasla. To se očitovalo u demografskom porastu, no on nije bio ujednačen. Za jedno desetljeće, od 1900. do 1910. porast stanovništva gradova iznosio je više od 35.000 osoba.⁴⁰ Nejednaki uvjeti društveno-ekonomskog razvoja pojedinih regija Hrvatske i Slavonije pridonijeli su diferenciranom razvoju gradskih naselja i njihovoj ekonomskoj strukturi. Intenzivnija ulaganja u industrijske pothvate ili pak povoljan prometni položaj, osobito na prisavskom željezničkom pravcu, uzrokovali su osjetan porast stanovništva u nekim gradskim naseljima. Nasuprot tome, u krajevima u kojima su izostali gospodarski poticaji, ili u kojima nije bilo prometnica koje bi mogle prevladati prometnu izolaciju i pridonijeti jačanju pokretljivosti stanovništva, gradovi su stagnirali, pa i zaostajali.

Zaključak

Demografski razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata činio je jednu od bitnih sastavnica ukupnog procesa modernizacije. No, kako su razvojna zbivanja preobrazbe društva i gospodarstva bila zakašnjela, tako se i demoreprodukcijски sustav, pod bitnim utjecajem društvenih determinanti, provodio u zakašnjelim uvjetima. Tek je nakon konsolidacije dualističkog poretka dinamičnim gospodarskim i društvenim snagama bilo omogućeno postignuće modernizacijskih tokova. U takvim društvenopovijesnim uvjetima javljaju se na prostoru Hrvatske i Slavonije inicijalni tokovi demoreprodukcijske tranzicije. Njihovu bit tvori postupna preobrazba pojedinih sastavnica tradicionalnog načina obnavljanja stanovništva. Demografski tokovi na ovim su prostorima poklapali su se s ritmom i značajkama kapitalističke preobrazbe. Do početka 20. stoljeća ostvaren je napredak u industrijalizaciji i urbanizaciji, što se odrazilo na porast stanovništva, promjene u njegovim strukturama i prostornom rasporedu. Pritom su u znatnoj mjeri došli do izražaja i popratni deformativni fenomeni takvog prijelaza, od kojih je najvažnije bilo iseljavanje.

³⁸ B. Vranješ-Šoljan, n. dj., 52.

³⁹ M. Zoričić, *Žiteljstvo...*, 95.

⁴⁰ B. Vranješ-Šoljan, n. dj., 49.

Zusammenfassung

Merkmale der demographischen Entwicklung Kroatiens und Slawoniens in der Zeit von 1860 – 1918

Die demographische Entwicklung Kroatiens und Slawoniens nach der zweiten Hälfte des 19. Jhs. bis zum Ersten Weltkrieg bildete eine der wesentlichen Komponenten des gesamten Modernisierungsprozesses. Da jedoch die Entwicklungsergebnisse der Umwandlung von Gesellschaft und Wirtschaft verspätet waren, wurde auch das demoreproduktive System, unter wesentlichem Einfluß gesellschaftlicher Determinanten, unter verspäteten Bedingungen durchgeführt. Erst nach Konsolidierung der dualistischen Ordnung durch dynamische wirtschaftliche und gesellschaftliche Kräfte war die Erreichung von Modernisierungsverläufen möglich. Unter solchen gesellschaftlich-geschichtlichen Bedingungen entstehen auf dem Gebiet Kroatiens und Slawoniens anfängliche Verläufe der demoreproduktiven Transition. Deren Kern bildet die allmähliche Umwandlung einzelner Komponenten des traditionellen Modus der Bevölkerungserneuerung. Die demographischen Verläufe auf diesen Räumen stimmten mit dem Rhythmus und den Merkmalen des kapitalistischen Wandels überein. Bis Anfang des 20. Jhs. wurde Fortschritt in der Industrialisierung und Urbanisierung erreicht, was sich auf den Bevölkerungszuwachs, Veränderungen in dessen Strukturen und der räumlichen Anordnung reflektierte. Dabei sind in wesentlichem Maße auch deformative Begleitphänomene solchen Übergangs zum Ausdruck gekommen, worunter das wichtigste die Auswanderung war.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJESTINST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI 31

ZAGREB 1998.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Matićka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik

Kompjutorski slog i prijelom

DENONA d.o.o., Garićgradska 6, Zagreb

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u travnju 1999. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 31

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb

: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1998.

– 340 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X